

Євгенія Гончарук
(м. Київ)

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЕТНООБРАЗ “ПОЛЯКА” В ІСТОРИЧНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ДОБИ БАРОКО

У статті визначені особливості функціонування і наповнення образу “поляка” в історичній поезії XVII ст. Значну увагу приділено аналізу змісту цього образу не у свідомості, а в літературних текстах, що дає змогу з’ясувати тогочасні проблеми національного, культурного, релігійного характеру та визначити особливості їх відображення в бароковій поезії.

Ключові слова: барокова поезія, образ поляка, інший.

Гончарук Е. Л. Литературный этнообраз “поляка” в исторической украинской поэзии эпохи барокко. В статье определены особенности функционирования и наполнения образа “поляка” в исторической поэзии XVII ст. Значительное внимание уделяется анализу содержания этого образа не в сознании, а в литературных текстах, что позволяет выяснить тогдашние проблемы национального, культурного, религиозного характера и определить особенности их отображения в барочной поэзии.

Ключевые слова: барочная поэзия, образ поляка, другой.

Goncharuk Ye. L. Literary Ethnic Image of “Pole” in the Historical Ukrainian Poetry of the Baroque Epoch. The article is dedicated to peculiarities of functioning and image content of “Pole” in historical poetry of the XVII century. Considerable attention is paid to the analysis of image content not in the minds of Ukrainians, but in the literary texts. It helps to investigate the national, cultural, and religious problems of those days and determine how they appear in baroque poetry.

Key words: baroque poetry, Pole image, the other.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історія українсько-польських відносин нараховує не одне тисячоліття, та, безперечно, найяскравішим періодом можна вважати кінець XVI – XVII ст. Тривалість і складність взаємовпливів та взаємопроникнення цих двох народів на рівні мови, культури, літератури спричинили витворення стійкого, часто стереотипного образу поляка у свідомості українців і навпаки. Сформований “імідж” поляка в українській літературі є цікавим для вивчення, адже, як стверджує Д. Наливайко, література є найправдивішим відображенням уявлень народу [4, 36]. Вивчення образу певного етносу у свідомості й літературі іншої нації допомагає зрозуміти проблеми національної та культурної ідентич-

ності. Дослідники зверталися до вивчення специфіки образу поляка в літературі (В. Марценішко), фольклорі (Ю. Сілецький), історичних документах (Н. Яковенко), що демонструє зацікавленість цією проблемою вчених.

Загалом можна виділити дві тенденції в зображенні поляка, на яких наголошують вчені. Перша – негативна, пов'язана зі сприйняттям його як загарбника української землі, ворога. До того ж, накладається неприйняття поляка як іншого, людини чужої віри, протилежної до православної. Негатив у ставленні до сусіда-поляка спричинений тим, що в основі фольклорних уявлень про інші народи лежить протиставлення “свій”/ “чужий”. Також дослідники зауважують, що негативне ставлення зазвичай виникає до близького (народу, людини) через неприємний досвід спілкування [5, 24]. Інша тенденція кардинально відрізняється, адже вибудовує образ поляка-товариша. Ці висновки ґрунтуються на сарматсько-польській легенді, взятій із “Літопису..” С. Величка, згідно з якою козаки були “шляхетно уродженими”, тобто братами з польською шляхтою. Причину обопільної “нелюбові” українців і поляків вчені пояснюють тими історичними, релігійними та соціальними обставинами, що стали причиною національно-визвольної війни у XVII ст. Зазначимо, що образ, сформований у фольклорі, є певною мірою стереотипним і, на думку В. Марценішко, подібне ставлення логічно втілюється в художніх текстах [3, 39]. Багато досліджень ґрунтуються на матеріалі фольклору, літератури, окремішнього ж вивчення неоднозначного образу поляка в історичній поезії XVII ст., предметом зображення якої є непрості відносини між українським та польським народами, немає.

Мета статті – аналіз літературного етнообразу “ляха” в українській бароковій поезії. У зв'язку з поставленою метою розв'язувалися такі завдання: урахувуючи жанрово-стильові особливості обраних текстів, схарактеризувати образ поляка на матеріалі історичної поезії, окреслити типологічні особливості образу, пояснити фактори, що вплинули на специфіку формування в українській поезії образу. Прагнемо убезпечити себе від сплутання стереотипу, що є, за визначенням Д. А. Пажо, “карикатурною формою образу”, із літературним образом, представленим у поезії XVII–XVIII ст. [4, 37].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Оперуючи поняттям “літературний етно-

образ”, скористаємося дефініцією В. Будного: це “образ, що конструює не лише індивідуальні риси, а й етнічну (національну) ідентичність зображуваних персонажів, краєвидів чи історичної минувшини, подаючи певні їхні ознаки як «типові» для відповідної країни, «характерні» для цілого народу” [1, 53]. Це деталь, що репрезентує весь народ, поєднуючи індивідуальні й узагальнені риси. Важливим у процесі створення образу *іншого* є власна ідентифікація, відображення в *іншому* свого досвіду, своєї етнічної ментальності.

Маючи справу зі стереотипом – спрощеним, часом поверховим образом, потрібно враховувати, що він формується досить тривалий час. Важливо, що пізнання *іншого*, створення його образу супроводжується самоідентифікацією. Процес усвідомлення себе як окремішньої нації у XVII–XVIII ст. постав надзвичайно гостро. Аналізуючи “історичну” поезію, створену у період національного піднесення, варто наголосити, що вживаємо цю назву до певної міри умовно, адже для авторів це була реакція на сучасність (зауваги В. Кречотня). Додамо: на ідейному й образному рівнях тексти переплітались із фольклорними формами героїчної поезії. Більшість текстів присвячена битвам із поляками під Жовтими Водами, Корсунем, наріканню на “ляхолюбців”, зрадників.

У процесі аналізу барокової поезії громадсько-політичного змісту перед нами постає поляк-ворог, загарбник, поневолювач рідної землі, та поляк – брат, товариш. Підкреслено негативне ставлення до поляків формувалося тривалий час, адже українські землі входили до Речі Посполитої. Життєві реалії були такими, що більшість українського селянства була під владою польської шляхти, покріпаченого українця вважали “темною людиною”, селяни поставали в очах польського населення людьми, “позбавленими власного національного лиця”. Тиск відбувався і на рівні церкви, попри кількісне переважання православного населення, належність до католиків автоматично прирівнювало особу до панівної верхівки. Для українця ж ця розбіжність сформувала образ “недовірка”, який “не бусурман, але такий, що вірить не так, як належиться”, зазначає М. Костомаров [2, 177].

Постійний тиск, атмосфера зверхності, складна соціальна, економічна, культурна ситуація сформувала в літературі образ “ляха”, наділеного загалом негативними рисами. Більшість текстів присвячена військовим подіям, тож перед нами постає здебільшого збірний образ рядового поляка-воїна, що демонструє своє боягузтво, слабкодухість

на полі бою: “Не могли на ногах стояти, Воліли утікати; Не утікай же, ляху з самого перестарху” [7, 277]. Польська шляхта не очікувала національно-визвольної війни, бунту населення на своїх територіях, тож поводитися доволі самовпевнено. Автори закидають представникам польської шляхти, королю всі традиційні найбільші православні гріхи, передусім гордість, пиху: “От так пиха наробила лиху коронному Потоцькому; Гордих же з престолов низложи поляков; Яже всю гордость польську до конца смирила і всю їх под ноги смиренно склонила” [7, 280]. Попри загальне негативне ставлення, неприйняття “ляха”, у вірші “Дума Козацькая о войні з ляхами на рікою Стиром” образи польських полководців відзначаються індивідуальними рисами сміливості, військової вправності та відваги. Казановський постає як “багатир польський, серця усім додає Для оборони польської корони голову покладає” [7, 281], безстрашний та відданий воїн своєї країни. Конкретні історичні особи змальовані як хоробрі, вправні воїни: “Аж Конєцпольський, хорунжий польський, найперший вибігає, З ним Любомирський, знать муж лицарський, межі військо впадає” [7, 281].

Окремо варто проаналізувати сприйняття поляка – пана, який на тривалий час укорінився в українській літературній традиції. Аналіз історичних подій не є предметом нашого дослідження, та все ж варто згадати, що після Люблінської унії в середині XVI ст. відбувалося масове переселення поляків на сучасну українську територію. Тож потрібно враховувати, що тривалий час відносини поляків та українців розвивались у таких ракурсах: пан – кріпак, освічений землевласник – “темний” селянин. Дослідник Ю. Сілецький наголошує, що у свідомості українців сформувалося синонімічна пара поляк – пан, що мала чітку соціальну забарвленість. Накладання соціального, культурного та національного гніту спричинило агресивне, негативне сприйняття пана-ляха: “люті, підступні пани”, “ляхи, захланний народ, загарбники, люті тирани”, емоційне порівняння “ляха” з лютим звіром відображає відверту ненависть. Однак слід наголосити, що подібний образ є результатом тривалих і складних соціальних відносин. Ще М. Костомаров зазначав: “малоруси ненавиділи в ляхові не поляка, а «пана»” [2, 179].

Вирішальну роль відігравав також той факт, що католицька церква поширювала свій вплив на українських землях. Отож маємо ще одну підставу “нелюбові” до “ляха”, породжену релігійною конфронтацією. Пам’ятаємо і про Брестську унію, результатом якої було послідовне ополячення, тиск на православне населення. У вірші “Похвала віршами

Хмельницькому од народа малоросійського” поляки постають як прихильники папи й унії, зображені як ті, що Бога не шанують: “Вождь над вождями, Богдан Хмельницький, герой, переможець, Що нечестивих панів вигнав із рідних земель; Що нечестивий народ бога навчив шанувать, Бога навчив шанувать підступних, проклятих папістів” [7, 283]. Відмінність у віросповіданні, відмінність багатьох свят західного та східного обрядів призводило до несподіваних образів: “От же Хмельницький може – Поможи йому, боже, тих куркоїдів бити” [7, 277]. Тут також варто зауважити, що негативну характеристику отримали й ті українці, що спокусилися не переваги належності до католицької віри. Це відображено передусім у фольклорі: “Поляка на світі не було, він се з Русина народив” [9, 568]. Свої “ляхолюбці, лихолюбці” стали ще більшими ворогами, ніж власне поляки. Питання зради віри барокові автори вирішили у формі лементу “Малорї Росії – Матері” за своїми дітьми, від яких вона відрікається: “Ой, не сини, ой, не діти хочуть мене загубити” [7, 290]. Шкоди від “новонавернених” католиків Україні ще більше, адже вона залишається сама, беззахисна: “Що мні за син, що з врагами Серце його, а не знами?” [7, 291]. Мати застерігає, що не буде добра в Україні, доки ці люди живуть посеред нас, більше того, вона виголошує їм прокльон: “Нехай же їм безголов’є, А нам [жити] на здоров’є” [7, 291].

Отже, історична поезія репрезентує узагальнений образ “ляха” в особі пана, що володіє українцями-кріпаками, в особі польського короля, що керує “невинними душами”, в особі поляка-воїна, котрий слабший за козака. Узагальненими типовими рисами “іга лядського” “захланного народу”, “плем’я шляхетського” є пихатість, нечестивість (порівняно з православними), боягузтво в бою тощо. Образи польського короля, хорунжого змальовані не лише як безликі вороги, автори щиро відзначають їх бойові якості, хоробрість, відданість своїй державі. Попри наявність низки підстав для ненависті поляка-загарбника, є рядки, які свідчать про кардинально інше ставлення, що з’явилося у часи після національно-визвольної війни. У С. Величка, наприклад, “братерство крові” з поляками не викликає жодного сумніву, більше того, дії представників Речі Посполитої сприймалися як зрада “побратимства”, що призвело до руйнування держави. Відомий бароковий поет Лазар Баранович теж створює вірш “Русин до поляка щось по-польську балака”, у якому висловлює жаль за минувшими мирними часами:

“Щоб вернулися часи ті, Як ходили турка бити, святий гнів на турчина Єднав ляха і русина” [7, 295]. Обрані нами тексти є анонімними, але можемо припустити, що автори цих рядків належали до представників заможного козацтва. У вірші “Гляголет Польща” автор перераховує всіх, кого можна назвати дітьми польської держави, тобто лях сприймається як брат: “Ляхи, русь, литва – то судь чада моя; Два возгордіша, взяша мечі своя, Юнаго брата убить совіща” [7, 284]. У традиційній для бароко формі плачу зображена Матір, діти якої проливають кров одне одного, а її через гординю свою знищують: “Красоту мою люті увядаша І до срачиці даже обнажиша На брата щити с мечі наступають” [7, 285]. Отож автори подають образ поляка як брата, “гордівливого і гнівливого”, через якого, власне, і почалася “ненависть междусобная”. Лях постає не як далекий і невідомий загарбник, а як внутрішній ворог. Як зауважує В. Марценішко, вони опоненти в громадянській, а не внутрішній війні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, попри часткове проникнення етнічного стереотипу “ляха” в літературні тексти, перед нами постає збірний образ “плем’я проклятого”, “ярма злого”. Також барокові автори зауважують про низку позитивних індивідуальних характеристик польських воєначальників. Негатив, що сформував образ пихатого, гордуватого, боягузливого ляха-воїна, спричинений конкретними історичними подіями. Тривалий соціальний, національний та релігійний тиск поляка-пана втілений у тексті в образі лютого, нечестивого, підступного пана. Це все один “негативний” тип образу. Інший – це образ-брата зрадника, якого едали із русином спільні вороги. Також ворогами стають ополячені українці-брати, що тепер “кров отця проливають”. Отже, релігійні та соціальні конфлікти були одними з головних причин формування негативного збірного образу поляка в історичній поезії. Чітке окреслення образу іншого, у цьому разі поляка, засвідчує прагнення українця виокремити себе, самоідентифікувати свою суть через відокремлення територіально, через визначення власної віри, мови, культури та розвиток літератури. На відміну від поляка, українець постає хоробрим, мужнім, вірним православ’ю і таким, що пам’ятає своє минуле.

Література

1. Будний В. Розгадка чарів Цірцей: національні образи та стереотипи в освітлені літературної / Василь Будний // Слово і Час. – 2007. – № 3. – С. 52–63.

2. Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии / М. Костомаров // Слов'янська міфологія – К. : Либідь, 1994. – С. 44–200.
3. Марценішко В. Функціонування амбівалентного образу поляка в українській літературі XVI–XIX ст. / Вікторія Марценішко // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. : Філол. науки. – Вип. 86. – 2006. – С. 39–50.
4. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика / Д. Наливайко. – К. : Вид. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2006. – 347 с.
5. Поляки и русские в глазах друг друга : сборник / отв. ред. В. А. Хорев. – М. : [б. и.], 2000. – 272 с.
6. Сілецький Ю. Стереотип поляка в традиційному світогляді українців / Юрій Сілецький // Наук. зошити іст. ф-ту Львів. ун-ту : зб. наук. пр. – 2008. – № 9. – С. 95–111.
7. Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упорядкув., прим. В. І. Кречотня. – К. : Наук. думка, 1987. – 608 с.
8. Українська поезія. Середина XVII століття / упоряд. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. – К. : Наук. думка, 1992. – 680 с.
9. Франко І. Галицько-руські народні приповідки. / І. Франка. – Т. 2. – Вип. 2 / збір., упорядкув. і поясн. І. Франка. – Л. : [б. в.], 1908. – С. 301–612.
10. Яковенко Н. Брати/вороги або поляки очима українця XVII–XVIII століть / Наталія Яковенко // Ї. – 1997. – № 10. – С. 164.
11. Яковенко Н. Образ поляка в українській історичній белетристиці / Наталія Яковенко // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість : матеріали наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р. – К. : [б. в.], 1993. – С. 125–132.

УДК 821.161.2:821.111

*Іванна Девдюк
(м. Івано-Франківськ)*

БАЙРОНІЧНІ МОТИВИ Й ОБРАЗИ У ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Досліджено байронічні мотиви й образи у творчості П. Куліша. Проаналізовано генезу зацікавлення письменника спадщиною англійського поета, простежено форми та засоби художнього функціонування байронічних елементів у творах “Україна”, “Исправницкая дочка”, “Магомет і Хадиза”, “Маруся Богуславка”; розкрито їхнє значення для розвитку українського письменства.

Ключові слова: байронізм, байронічні елементи, мотиви, образи, ліро-епічна поема.